

bom droge ili drugih omamljujućih sredstava; ili kad, ženska osoba nije sposobna razumno prosuđivati zbog duševne poremećenosti; ili kad je maloljetna" (str. 371.). S pitanjem koji je najprije postavila policija: "Je li zločin uopće počinjen?" na sudu se suočava porota. Dokaz je, međutim, u slučaju silovanja neopipljiv i ne ostavlja za sobom nikakav *corpus delicti*, a ne mora ostavljati tragove niti tjelesnog oštećenja. Porota onda barata isključivo prisegom žene nasuprot prisezi muškarca, koji silovanje poriče (str. 371.).

U zadnjem, dvanaestom poglavlju pod naslovom **Žene uzvraćaju udarac** Brownmillerova rezimira povijesnu mušku želju za nepovredivim vlasništvom i pristupom ženskim spolnim organima ako treba i silom. Autorica zaključuje da je penetracija čak manje bitna od namjere ponižavanja. Ona drži da se mora ukloniti muška nadmoć i kontrola u cjelokupnoj strukturi zakonske državne moći. Problem je, prema njenom mišljenju, u tome što je kulturni seksizam svjesni oblik degradacije žene da bi se uvećao muški ego i navodna muška urođena superiornost, a onda i ženska inferiornost. Mit o junačkom silovatelju koji njeguje lažne ideje o muškosti, o uspješnom zavodniku i muškarcu koji "uzima što hoće kad hoće", usaduje se u glave dječacima i povezuje s pravom na kupovinu ženskog tijela. Ideja da *možda postoji* veza između prostitucije i silovanja sa sobom nužno vuče ideju o legalizaciji prostitucije.

Autorica na kraju zaključuje da treba "uzvraćati udarac" i to "na više razina" i zajedno, zahtijevajući razumijevanje i dobru volju muškaraca jednako kao i žena kako bi se silovanju "uskратila budućnost". Cjelina žene kao potpunoga ljudskog bića izgubljena je dokle god, naime, seksistička ideologija iz cjeline "tajne" žene izdvaja samo onaj segment kojim je najlakše manipulirati - ženinu "ženstvenost".

Branka Bjelac

Malcolm Waters

MODERN SOCIOLOGICAL THEORY

Sage Publications, London, 1994.

U recentnoj sociološkoj literaturi sve je veći broj naslova koji nastoje izložiti sustavan pregled različitih teorijskih pristupa. Po svemu sudeći, silan polet empirijskih istraživanja nužno dovodi do potrebe da se, s vremena na vrijeme, preispitaju teorijski okviri, koncepti i modeli na kojima se temelji istraživački rad, odnosno da se ustanovi kamo smjera teorijsko mišljenje i koja su težišta njegova odnosa prema socijalnoj stvarnosti. Knjige takve naravi svojevrsno su sabiralište ideja i korisne su kako za nastavne svrhe tako i za analizu glavnih trendova unutar sociološke znanosti. Istodobno, međutim, one su vrlo često opterećene reduciranim tipologijama, logičnim posljedicama sistematizacije tako širokog područja znanja. Watersova knjiga sadrži sve prednosti i nedostatnosti takve ambicije. Kvalitativno je razlikuje vrlo umješna kombinacija tipološkoga i problematskog diskursa. Distinkcije među teorijama izvedene su ne iz teorija samih (iz njihovih formalnih obilježja) nego iz problema kojima su zaokupljene, iz načina kako se prema njima odnose. Watersu se može prigovoriti da je odviše suzio broj osnovnih problema, ali on drži da je to "konceptualni univerzum" u kojemu se kreće suvremena sociologija. Redukciju "konceptualnog pluralizma" nadoknađuje ekstenzivna obrada pojedinih koncepata. To je bjelodano i iz same artikulacije sadržaja.

Knjigu tvori deset poglavlja. U prvome i najkraćem poglavlju (*Opća teorija u sociologiji*) autor izlaže klasifikaciju socioloških teorija i naznačuje osnovne probleme kojima se one bave. Zatim slijede poglavlja u kojima se ti problemi (pojmovi) zasebno obrađuju: *Djelovanje: značenje i motivi u socijalnim aranžmanima*; *Racionalnost: maksimizacija individualnog interesa*; *Struktura: temeljni obrasci koji određuju iskustvo*; *Sustav: nadsvođujući red*; *Kultura i ideologija*; *Moć i država*; *Spolnost i fe-*

minizam; Diferencijacija i stratifikacija; Zaključak: prošlost i budućnost sociološke teorije. Izvođenje počiva na uvjerenju da upravo teorija daje sociologiji važno mjesto u razvoju ljudske samospoznaje i u usmjeravanju društva. Ona definira disciplinu i po njoj se s pravom govori o relevantnosti sociološke tradicije. Žrtvovanje teorije empiricizmu uvijek nas izvrgava opasnostima plitkog biheviorizma i žurnalizma.

Imajući na umu cjelokupnost "sociološke prakse", Waters ponajprije izlaže osnovne distinktivne značajke teorije. Teorija u sociologiji, kaže on, obuhvaća određen, "intencionalno konstruirani skup stavova" koji udovoljavaju sljedećim kriterijima: oni moraju biti apstraktni, znači odvojeni od socijalne prakse na koju se odnose, a to se postiže izgradnjom "tehničkih pojmova" svojstvenih sociološkoj zajednici; moraju biti tematizirani jer o tome ovisi njihova koherentnost i snaga; moraju biti logički konzistentni, znači da međusobno ne smiju proturječiti; moraju biti eksplanatorni odnosno davati teze i argumente o društvenim pojavama, njihovu obliku, smislu i opstojanju; moraju biti općeniti, to jest načelno primjenjivi na sve razine fenomena koji objašnjavamo; moraju biti "supstancijalno valjani", a to znači sukladni onome što o društvenom svijetu znadu sudionici, sociolozi i drugi znanstvenici. Svako pravo prakticiranje sociologije nastoji maksimalno udovoljiti navedenim kriterijima, ali to nije uvijek moguće. Stoga i postoje različiti tipovi teorije. Waters u tom smislu govori o *formalnoj* teoriji (koja nastoji oblikovati sheme koncepata i stavova za objašnjavanje cjeline društva i ljudske interakcije), *supstantivnoj* teoriji (koja nastoji objasniti ne sve nego samo neke specifične probleme, tipične za socijalne procese) i *pozitivističkoj* teoriji (koja pokušava objasniti empirijske relacije među varijablama).

Svi se navedeni tipovi teorija služe različitim metodologijama i strategijama, i iz toga proizlazi velika raznovrsnost socioloških pristupa. Kako tu raznolikost klasificirati? Waters se izravno poziva na shematizaciju J. Alexandera, koji uvodi dvije temeljne distinkcije te njihovim ukrštanjem dolazi do zaključka o četiri dominantne teorijske orijentacije suvremene sociologije. Prva distinkcija

zadire u pitanje: što pojedini teoretičari smatraju sastavnim elementima društvenoga svijeta, koja su njihova uvjerenja s obzirom na bitne tvorbene aspekte socijalne zbilje? Jedni smatraju da su ti elementi subjektivni (interpretacije, značenja, ideje i mišljenja aktera), a drugi pak drže da je riječ o elementima objektivne naravi (stalni i općevažeći skup prisila koje se jednostavno ne mogu birati). Druga se distinkcija odnosi na tip objašnjenja što ga nude pojedini teoretičari. Prvi se tip objašnjenja svodi na značajke individualnih sudionika, njihova zasebna mišljenja i interese (individualizam), a drugi pak teži zahvatiti cjelinu neovisno o tome je li riječ o općevažećem sustavu ideja ili o neizbježnim materijalnim uvjetima (holizam). Iz te shematske kombinacije proizlaze četiri osnovna tipa teorijskog bavljenja. Prvi je *konstrukcionizam*, koji je po prirodi subjektivno-individualistički. On pokušava razumjeti subjektivna i intersubjektivna značenja i motive, a ljudska bića promatra kao kompetentne i komunikativne činitelje koji aktivno stvaraju i konstruiraju društveni svijet. Drugi je *utilitarizam*, s dominantnim objektivno-individualističkim obilježjem. On ponašanje nastoji objasniti na osnovi eksplisitnog računa o individualnim interesima i sredstvima njihove realizacije. Ljudska se bića promatraju u terminima kalkulacije i maksimizacije. Treći je *funkcionalizam*, kojemu je svojstveno holističko-subjektivno obilježje. On ispituje socijalne aranžmane u određenom normativnom sustavu. Ljudska se bića promatraju kao "religijski i kulturni konformisti" koji ne mogu preživjeti bez socijalne i moralne podrške. Četvrti je *kritički strukturalizam*, koji ima holističko-objektivno obilježje. On istražuje materijalne strukture i njihovo djelovanje na društvo, pojedince i kulture. Ljudska se bića promatraju kao "žrtve svoga socioekonomskog i povijesnog položaja". Waters ide dalje od Alexandera i dodaje svoju shematizaciju, iz koje se vidi gdje se (u kojem tipu teorijskog bavljenja) nalaze pojedini reprezentativni mislioci, koja je njihova baština u modernom razdoblju i u najnovijoj fazi razvoja sociologije. Vidimo, primjerice, da klasično mjesto u konstrukcionističkoj teoriji (koja polazi od pojma djelovanja) zauzimaju Weber i Simmel, da ih slijede simbolički interakcionizam, fenomenologija i etnometodo-

logija, a u najnovijem razdoblju strukturacijska teorija. Klasično mjesto unutar funkcionalizma (koji polazi od pojma sustava) drže Spencer i Durkheim, u modernom ih razdoblju slijedi strukturalni funkcionalizam, a neofunkcionalizam je njegova najnovija prefiguracija. Marshall i Pareto (koji u središte pozornosti stavljaju pojam racionalnosti) klasični su zastupnici utilitarizma, njihovu modernu verziju tvori teorija razmjene, a u najnovije ih vrijeme slijede teorije racionalnog izbora i javnog izbora. Napokon, Marx i Engels klasični su zastupnici kritičkoga strukturalizma (koji polazi od pojma strukture), njihovi su moderni sljedbenici kritička teorija i strukturalistički marksizam, a u recentnom razdoblju komunikacionizam i poststrukturalizam.

Nakon ovoga shematskog prikaza Waters daje jezgrovita tumačenja svakog od navedenih teorijskih tipova, s dodatnim komentarima o njihovima današnjim tematskim interesima. Tako se konstrukcionizam, u današnjim svojim oblicima, najviše usredotočuje na kulturnu antropologiju i povijest, funkcionalizam na darvinističku biologiju i ekologiju, utilitarizam na neoklasičnu ekonomiju i biheviorističku psihologiju, a kritički strukturalizam na strukturalnu lingvistiku, političku ekonomiju, kulturne studije i psihoanalitičku refleksiju. Odmah zatim, služeći se istom metodom jezgrovite eksplicacije, autor redom definira osnovne pojmove (probleme) sociologije (djelovanje, racionalnost, sustav, strukturu, kulturu i ideologiju, moć i državu, spolnost i feminizam, diferencijaciju i stratifikaciju), a onda prelazi na njihovu ekstenzivnu obradu, koja tvori glavninu knjige.

Izlažući osnovne pojmove teorijske sociologije, Waters maksimalno poštuje dijakronijsko i sinkronijsko načelo. On prati njihovo oblikovanje i rezimira dosegnuto stanje problema. Interpretira glavne teorijske protagoniste procesa konceptualizacije i izlučuje ono što im je zajedničko, što je doseglo stupanj usuglašenog shvaćanja. Koliko je Waters strog i dosljedan u analitičkom postupku vidi se i iz toga što je obrada svakog pojma na kraju popraćena sažetkom i kritičkim komentarom bitnih uvida. Niti jednome od pojmova on ne daje prednost, ali iz njihova bi se poretka ipak

mogao izvući zaključak da u suvremenoj sociologiji ključnu ulogu igra kategorija djelovanja. Waters je, dakako, izvodi iz Webera i Simmela, pri čemu je Weberovo mjesto neusporedivo značajnije, jer je on izričkom ustanovio da je racionalno, motivirano i prema drugome usmjereno djelovanje glavni predmet sociologije, da je "pravi eksplanatorni oblik interpretativnog razumijevanja moguć samo onda kada je djelovanje instrumentalno-racionalno, to jest kada je akter usmjeren kratkoročno, na materijalni cilj". Na to se kasnije nadovezuju simbolički interakcionizam (Mead), koji u jeziku vidi ključ (temelj) društvenoga života, i Shutzov teorijski postupak koji se kritički odnosi prema "Weberovim ograničenjima", ali ipak drži da je "sociologija ograničena na interpretaciju životnog svijeta neposrednog iskustva". Berger, Luckmann i Garfinkel označeni su kao "Shützovi epigoni", a Parsons i Habermasu prigovara se da su započeli s problemom djelovanja, ali da su ga kasnije "podredili sistemima". Za Giddensa kaže da je jedini teoretičar koji ne "stapa strukture i djelovanje, koji strukture pokušava razumjeti kao "nenamjernu posljedicu djelovanja". Bez obzira na načelnu jasnoću pojmova i izvorne Weberove zasluge, problematiziranje djelovanja zapada u svojevrsni dualizam. Trajno je prisutna dilema: jesu li djelovanje i strukture u neprestanom dualitetu ili ih valja gledati kao simultane aspekte pojedinačnih fenomena. Posve logično iza djelovanja slijedi pojam racionalnosti. Waters tu "logiku" ne izriče na eksplicitan način, ali ona je vidljiva u samom izlaganju. Racionalnost su u sociološkome mišljenju pojmovno ustanovili Marshall i Pareto. Ona se za njih svodi na stav da pojedinci racionalno djeluju kako bi maksimizirali vlastiti probitak. Dobro je ono društvo u kojemu su individualne želje zadovoljene u najvećemu mogućem opsegu. I za jednoga i za drugog autora to je inherentna, prirodna crta individualnog mišljenja. Za Skinera, međutim, to je uvjetovano društvenom sredinom. Prema Homansu i drugim teoretičarima razmjene, zadovoljenje želja stvar je pregovaranja i interakcije. Ako bi svatko nastojao realizirati svoje želje po svaku cijenu, tada ne bilo nikakva poticaja za individualnu i kolektivnu akciju. U tom se kontekstu vrednuje teorija

javnog izbora koja gleda na opći (javni) interes, pretpostavlja "benevolentnu" vladu i zagovara usklađivanje između individualne zajedničke cijene probitaka. Racionalnost je, u svakom slučaju, ona kategorija organizacije suvremenih društava za koju se svi zdušno zalažu, ali koju nitko ne može univerzalno kodificirati.

Sustav i struktura predstavljeni su po istome modelu. U prvom slučaju kreće se od Durkheima, a u drugome od Marxa. U prvom je slučaju najtemeljiti nastavljatelj Parsons, a u drugome to su strukturalistički marksisti tipa Althussera i Poulantzasa. Kada je riječ o pojmu sustava, Waters je izgleda zaboravio Luhmanna, a kada eksplicira pojam strukture, osobito mu je stalo do Freuda i njegove teorije o nesvjesnim strukturama. Čini se da ipak najviše uvažava Levi-Straussa, koji je analizom strukture mitova došao do općeprihvatljivih zaključaka o univerzalnoj logici mišljenja bez obzira na kulturni pluralizam društvenih zajednica. Waters pritom ne zaboravlja napomenuti ulogu strukturalističkog dogmatizma (osobito onog Althusserova), koji je do apsurdna doveo poništavanje subjekta u korist nad-determinirajućih struktura. I ovdje je izričito favoriziran Giddens, jer je njemu - za razliku od drugih - najviše stalo do toga da strukture ne zarobe individualnost (subjektivitet). Tako visoko mjesto Giddens zauzima i zbog osnovnoga Watersova uvjerenja da su pojmovi strukture i sustava odlučujući za znanstveno sazrijevanje sociologije, ali da to sazrijevanje ("oznanstvenjenje") ne bi imalo nikakva smisla ukoliko bi u njemu nestao pojedinac kao socijalni akter. Kategorija djelovanja njegova je regulativna ideja. To pokazuju i ostala četiri aspekta Watersove problematizacije suvremenih socioloških teorija: moć i država, spolnost i feminizam, kultura i ideologija, diferencijacija i stratifikacija.

Navedeni aspekti, prema autorovu mišljenju, nemaju u sociološkoj tradiciji tako čvrst i ustaljen pojmovni status kao četiri prethodna koncepta. Točnije rečeno, ako ga i imaju, oni ne prožimaju podjednako sve sociološke teorije. Poimanje i argumentiranje moći oslanja se na dvije pozicije: Marxovu i Weberovu. Za Marxa je to osnovni struktural-

ni odnos koji obuhvaća pojedince i skupine, a za Webera i klasične elitističke teoretičare to je intencionalni rezultat individualnog djelovanja. Iz Marxove je pozicije izvedena teorija moći u terminima vladajuće klase, a za Webera i klasične elitiste moć je resurs koji uvećava individualne mogućnosti (slično novcu). Parsons drži da je moć nužan uvjet organizacije kompleksnog društva. Waters se najviše zadržava na novijim američkim problematizacijama moći i na značenju dvaju tipova ponašanja: donošenju odluka i namjerno suženom pristupu odlučivanju. Interpretira Cleggove i Lukesove stavove, a kritičko-strukturalističke koncepcije tumači kao poimanje moći iz "strukturnih obrazaca razdiobe resursa". Što se tiče spolnosti i feminizma, taj je problem nedvojbeno prisutan u velikim sociološkim sustavima; stoga Waters pravi duge ekskurse u povijest sociologije (Durkheim, Weber, Parsons itd.), ističe specifičnost Foucaultovih razmišljanja, ali ipak pokazuje da je prava tematizacija tog područja započela tek u novijem razdoblju. Dapače, on drži da je poticaj feminizma odigrao nezaobilaznu ulogu u "sociologizaciji činjenica spolnosti", u mobilizaciji socijalnih ideja, pa i cjelokupne kulture, "prema ženskoj komponenti civilizacije i društvenosti kao takve". Kultura pak tvori doslovce univerzalan predmet sociološke refleksije. No univerzalnost je i njezina glavna nevolja. Waters to pokazuje ne toliko originalnim koliko preglednim prikazom antropoloških i socioloških lutanja u pokušajima konceptualizacije. Važnija je ona razina njegove analize na kojoj on pokazuje kako je kultura, više nego i jedan drugi aspekt sociološkog mišljenja, podložna stalnoj i vrlo jednostavnoj "proceduri ideologizacije". Kultura se naime najčešće identificira s ideologijom, sve što se događa, stvara i struji u području kulture uzima se kao projekcija društva, društvenih struktura. To je, međutim, teško izbjeći. Čak ni oni autori koji imaju vrlo izbrušen analitički instrumentarij (Mannheim, Parsons, Habermas i drugi pripadnici kritičke teorije, Morin) ne mogu posve izbjeći iskušenju i kulturni proces motriti kao proces ideologizacije. Ako pak polaze od toga da je kultura kritika društva, tada su opet u iskušenju shvatiti je kao alternativnu ideologiju. Cijelu stvar otežava moderna komunika-

cijska (medijska) kultura, koja ima golemu oblikotvornu moć ne samo u percepciji nego i u ideologizaciji svakodnevne zbilje. Kao i mnogi drugi recentni analitičari kulture, Waters podvlači značajnost Gramscijevih shvaćanja, osobito njegova pojma kulturne hegemonije ("hegemonijske kulturne kontrole"). To se shvaćanje razlikuje i od marksističkoga strukturalnog determinizma i od onih mišljenja prema kojima se kultura svodi na "sklop posve nezavisnih apstrakcija". Gramsciju su danas najbliži zastupnici engleskih kulturnih studija (škola R. Williama), a tome dobrim dijelom gravitira i Bourdieu, koji pokazuje da se kultura može izokrenuti u sredstvo "pomoću kojeg vladajuće grupe provode isključivanje i kontrolu". Suprotno mišljenje zastupaju neoveberijanci (Abercrombie, Hill, Turner, Archer) koji smatraju da moć nema potrebe za "oružjem kulture", da je kultura "relativno neintegrirana i u sebi kontradiktorna te da ona prije nudi svjetonazore nego zasebne ideologije". Kada je riječ o diferencijaciji i stratifikaciji, to je za Watersa "istinski veliki problem svake ozbiljne sociološke teorije". Netko bi autoru mogao prigovoriti da je taj pojmovni sklop nezasluženo došao na sam kraj knjige pa da je, prema tome, manje važan. Waters, međutim, drži da stratifikacija i diferencijacija, kao temelj sociološke arhitektonike, zapadaju u svojevrsni začarani krug, iscrpljuju se u klasifikacijama, podjelama, stratifikacijskim sofisterijama, uz uvjerenje da iz toga proizlaze svi drugi fenomeni. Stoga je kritičan prema onim američkim autorima koji u artikulaciji stratifikacijskih ljestvica idu do beskonačne minucioznosti, a preferira one analitičare koji cijeli taj problem vežu uz neke čvršće činitelje: vlasništvo, podjelu rada, mjesto na tržištu. Zato najveću pozornost poklanja Marxu, Weberu, Poulantzasu, Olinu Wrightu itd., a prednost daje onim sociolozima koji polaze od radnih odnosa, mobilnosti, zaposlenja i sličnih faktora. Prihativši takav kriterij, on je prilično kritičan prema teorijama koje drže da "postmodernizacija i postindustrijalizacija" dovode do nestanka diferencijacije i beskonfliktnosti stratifikacije. Društvo bez diferencijacije i bez različitih vrsta stratifikacije bilo bi toliko homogeno da bi vrlo brzo postalo nepokretno i nedjelotvorno.

Kada bi se ozbiljila takva perspektiva, sociologija bi bila besmislena i nepotrebna. Prema tome, budućnost sociologije, a to za Watersa prije svega znači sociološke teorije, počiva na postojanju djelotvornog društva.

Rade Kalanj

KONFESIJE I RAT

Društvena istraživanja, br. 10/11, 1994.

Broj 10/11 časopisa Društvena istraživanja donio je kao zasebnu cjelinu pet izlaganja sa skupa *Konfesije i rat*, koji se organizaciji IPDI-a Split i Hrvatske akademске udruge Split održao koncem 1993. godine u Splitu. Sudionici ovog skupa govorili su o odnosu religije i rata sa različitih polazišnih točaka slijedeći sociološke, povijesne i teološke odrednice. U svojim izlaganjima s jedne strane su predstavljali religijske institucije, religijske obrede i oblike religijskog ili teološkog mišljenja, a s druge strane rat kao pojavu koja izaziva poremećaje u svim aspektima društvenog života, pa tako i u osnovnom tumačenju i prakticiranju religije.

Tekst Franje Lujica, *Od Boga Ratnika do Boga sveobuhvatne ljubavi*, analizira razvoj biblijske misli. Odmah na početku izlaganja napravljena je distinkcija između pojmova vjerskog rata i svetog rata (str. 192.). Vjerski rat određen je kao borba jedne religije protiv druge, kao rat usmjeren protiv drugoga, a ne za nešto. Sveti je rat definiran kao rat koji nije usmjeren protiv druge vjere i svoju svetost ne pronalazi u suprotstavljanju drugoj religiji. Biblijsko znanstveno istraživanje utvrdilo je sintagmu *institucija svetoga rata*, gdje svetost označava Jahvu kao svetog i slavnog, vremenski i povijesno nazočno u svakom ratnom sukobu na strani pravde i prava. U najstarijim biblijskim spisima Jahve se spominje kao ratnik na čelu izraelskih vojni, i kao jamac i tvorac Izraelovih pobjeda. Prema ovom shvaćanju nije Izrael taj koji brani Jahvinu vjeru